



УДК 908(477.46):631]"1921/1929 "

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9\(15\)-854-870](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-9(15)-854-870)

Лазуренко Валентин Миколайович доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, тел.: (067) 358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

АГРАРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ (1921– 1929 рр.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТУДІЙ КРАЄЗНАВЦІВ ЧЕРКАЩИНИ

Анотація. У статті розкрито специфіку перебігу аграрних трансформацій в українському селі в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) за матеріалами сучасних студій краєзнавців Черкащини. З історіографічної точки зору показано внесок краєзнавців у розкриття особливостей проведення радянської аграрної політики у населених пунктах в адміністративно-територіальних межах сучасної Черкаської області, а тоді це були Шевченківська і Уманська округи. Початок непу на Черкащині був позначений наслідками збройного громадянського протистояння, скороченням посівних площ, посухою, голодом 1922 р., хворобами, соціальною напругою. Висвітлюючи непівський період історії сіл Черкаського краю, дослідники відзначають, що завдяки непу швидко міцніли селянські господарства, розвивалося ремісництво, утворювалися об'єднання сільськогосподарських виробників. Свобода торгівлі пробуджувала зацікавленість селянина в ефективнішому веденні господарства. Проте існування в селянському середовищі економічно міцного заможного прошарку селянства стало на заваді впровадженню “радянської моделі” перетворень в аграрному секторі економіки в доколгоспний період. Констатується, що в період непу тривало активне становлення тоталітарної радянської більшовицької держави. Сталінська аграрна політика радянської влади відверто спрямовувалася на викорінення із селянського середовища самого духу підприємництва й господарської ініціативи. В умовах тоталітаризму перетворення в українському селі супроводжувалися економічними й соціальними утисками заможного селянства та політичними репресіями. Політика держави стосовно селянства, особливо в другій половині 1920-х рр., позначена посиленням його експлуатації через примусову колективізацію й форсування темпів індустріалізації, що згодом призвело до негативних наслідків, продовольчої і гуманітарної кризи в Україні.



Ключові слова: видання, дослідження, заможне селянство, колективізація, куркуль, нова економічна політика, селяни.

Lazurenko Valentyn Mykolayovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor at the Department of History and Law, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

AGRARIAN TRANSFORMATIONS IN THE UKRAINIAN VILLAGE DURING THE NEP (1921-1929) BASED ON THE MATERIALS OF MODERN STUDIES OF LOCAL HISTORIANS OF CHERKASY REGION

Abstract. The article reveals the specifics of the course of agrarian transformations in the Ukrainian village during the new economic policy (1921-1929) based on the materials of modern studies of local historians of Cherkasy region. From a historiographical point of view, the contribution of local historians to the disclosure of the peculiarities of Soviet agrarian policy in settlements within administrative-territorial boundaries of the modern Cherkasy region, and at that time these were Shevchenkiv and Uman districts, is shown. The beginning of the NEP in Cherkasy region was marked by the consequences of armed civil confrontation, reduction of cultivated areas, drought, famine of 1922, diseases, social tension. Highlighting the NEP period of the history of the villages of Cherkasy region, the researchers note that thanks to the new economic policy, peasant farms rapidly strengthened, handicrafts were developed, and associations of agricultural producers were formed. Freedom of trade aroused the peasant's interest in more efficient farming. However, the existence of economically strong wealthy layer of the peasantry in peasant environment became an obstacle to the implementation of the "Soviet model" of transformations in agricultural sector of the economy in the pre-collective period. It is stated that during the NEP period the active formation of a totalitarian Soviet Bolshevik state continued. The Stalinist agrarian policy of the Soviet authorities was openly aimed at eradicating the very spirit of entrepreneurship and economic initiative from peasant environment. In the conditions of totalitarianism, transformations in the Ukrainian village were accompanied by economic and social oppression of a wealthy peasantry and political repressions. The policy of the state regarding the peasantry, especially in the second half of the 1920s, was marked by the strengthening of its exploitation through forced collectivization and forcing the pace of industrialization, which subsequently led to negative consequences, a food and humanitarian crisis in Ukraine.

Keywords: publications, research, wealthy peasantry, collectivization, kulak, new economic policy, peasants.



Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли в усіх сферах суспільного життя українського народу, включаючи й аграрну, протікають важливі зміни, спрямовані на поліпшення ефективності виробництва, удосконалення соціально-економічних відносин, першорядного значення набуває всебічне дослідження процесів, що відбувалися в українському селі на інших переломних етапах його історії. Тому вбачається цілком закономірним, що останнім часом посилилася увага не лише до політичних, а й до економічних проблем минулого, зокрема до тих, які доводилося розв'язувати українському селянству в період 1921–1929 рр.

У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення змісту і особливостей становлення та подальшої еволюції фермерського укладу господарювання в українському селі в період 20-х рр. ХХ ст., переосмислення та уточнення існуючих оцінок його місця і ролі в розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Необхідність дослідження проблеми аграрних трансформацій вбачається також актуальною для визначення фермерства як соціальної групи, що не лише пов'язана з підприємницькою діяльністю, а й зберігає, примножує і передає наступним поколінням одвічну землеробську культуру українського селянства. З огляду на це, історичний та джерелознавчий аналіз становлення і розвитку фермерських господарств в роки непу може стати в добрій нагоді для розуміння визначення основних напрямків подальшої аграрної політики України, уточнення її пріоритетів.

Період непу в українському селі внаслідок розмаїтості перебігу і донині характеризується неоднозначними оцінками в сучасній українській історичній літературі. В ті суперечливі роки відбувалась трансформація дожовтневих аграрних відносин на селі. Будівництво нової моделі соціально-економічних відносин на селі після жовтня 1917 р. започаткувало принципово нове, “радянське” вирішення даної проблеми, сконцентроване комуністичною системою на ідеологічних чинниках. Проте на шляху успішного запровадження “радянської моделі” перетворень в аграрному секторі економіки в доколгоспний період стояв ряд перешкод. Серед них, чи не найбільшою мірою, означився чинник існування в селянському середовищі економічно міцного заможного прошарку селянства, наявність якого не вписувалась у сутність закладеної моделі більшовицької політики на селі [1, С.105].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роки незалежності України вийшли друком численні історико-краєзнавчі видання, де широко представлено історію міст і сіл, залучено розлогі масиви архівних документів і свідчення очевидців. Але в новітній історіографії висвітлення тематики аграрних радянських реформ в українському селі в роки непу у працях краєзнавців Черкащини ще не стало предметом окремого дослідження.

Мета статті - розкрити особливості висвітлення теми аграрних трансформацій в українському селі в роки непу (1921–1929 рр.) за матеріалами історико-краєзнавчих студій краєзнавців Черкащини.



Виклад основного матеріалу. Перед тим як безпосередньо перейти до висвітлення зазначеної проблематики, хочемо зазначити, що даною тематикою ми займаємося з 2001 р. і маємо ряд фахових напрацювань і висновків у всеукраїнському масштабі [1-5].

Насамперед хочемо зазначити, що заможний селянин періоду непу аж ніяк не вписувався у рамки швидко міцніючої радянської системи сталінського тоталітаризму, який в своїх подальших розрахунках планував прямо протилежне, – нове закріпачення селянства. Сталінська модель аграрної політики радянської влади відверто спрямовувалася на викорінення із селянського середовища самого духу підприємництва й господарської ініціативи, від якої вела пряма дорога до ініціативи громадянської, яка до речі вже почала вимальовуватися у русі за створення селянських спілок. У цьому, на жаль, тоталітарна держава домоглася багато чого [4, С.7-8].

У непівський період, або ще ми його називаємо доколгоспний період – заможне селянство (його ми визначаємо як фермерське), чи за радянською термінологією так зване “куркульство”, було невід’ємною складовою соціально-економічної структури села, що закономірно склалася внаслідок розвитку дрібнотоварного виробництва. Заможні селяни-фермери в порівнянні з іншими соціальними групами села мали на той час сталі, добре забезпечені робочою худобою та реманентом господарства. Вони прагнули до розширення власного земельного наділу, та, що не менш важливо, якомога кращого його використання. Заможник був зацікавлений у наслідках своєї екологічно-традиційної, століттями сформованої в українському соціуму традиції праці на землі, і це мало потужний вплив на піднесення продуктивних сил його господарства.

Слід зазначити, що в перше десятиріччя радянської влади ані лідером більшовизму В. Леніним, ані пізніше його наступниками так і не було вироблено загальноприйнятої економічної дефініції терміна “куркуль”. А відсутність чітко сформульованого і загальноприйнятого визначення й об’єктивних параметрів заможного селянського господарства сприяла тому, що зі зміною політичного курсу наприкінці 1920-х років це поняття остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись на карикатурно-ідеологічний жупел запеклої боротьби більшовицького режиму із селянством.

Вища ланка тогочасного партійного керівництва достатньо усвідомлювала економічну доцільність та перспективність розвитку в інтересах тієї ж радянської держави індивідуального селянського господарства, але поряд з цим, економічно міцне, приватне селянське господарство ніяк не вписувалось в тогочасну комуністичну доктрину з її ставленням до селянства, як до класу віджилого, за самою суттю своєю опозиційного ультрарадикальній інтерпретації марксизму-більшовизму, а



отже, в історичному плані і безперспективного. Самим фактом свого відносно незалежного від радянської влади існування заможний селянин-власник об'єктивно кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Все це спонукало до того, що протягом 20-х рр. ХХ ст. заможне (фермерське) селянство зазнавало від радянської держави безперервних утисків та перепон на шляху до свого господарсько-економічного розвитку.

Ситуація ускладнювалась і тим, що значна частина найчисельнішої в добу непу соціальної групи села – середняцтва, в міру накопичення нею коштів і засобів виробництва автоматично збільшувала чисельність на так званого “куркуля”, існування якого для більшовицького режиму було відверто небажаним явищем. Господарсько-міцні, фінансово-економічно незалежні товаровиробники ніяк не вписувалися в рамки створюваної у Радянському Союзі тоталітарної системи і, закономірно, могли стати силою, здатною реально протистояти насадженню останньої. Тому в подальшому курс на ліквідацію заможних груп села став одним з головних напрямків діяльності радянської держави [3, С.73-74].

На Черкащині (її ми розглядаємо в адміністративно-територіальних межах сучасної Черкаської області, а тоді це були Шевченківська і Уманська округи) період непу проходив у руслі становлення радянської тоталітарної більшовицької держави і тоталітаризму. Розглянемо нижче доробок краєзнавців Черкащини з акцентуванням на аграрних трансформаціях, фактаж і аналіз щодо яких вони подають у своїх роботах.

“Закінчення воєнних дій і перехід до мирного життя на Черкащині відбувалися у надзвичайно важких умовах. Несприйнята населенням політика „воєнного комунізму” посилила виступи селян, які все частіше переростали у збройну боротьбу. Тривалі кілька років бойові дії зруйнували і обезкровили господарство краю. Усе зерно конфісковувалося для потреб держави – селянин міг залишити собі лише до 30 фунтів збіжжя на місяць. Не вистачало елементарних знарядь для обробки землі. Ситуація ускладнювалася й засухою весни – літа 1921 року. До своїх бід додалися ще й голодуючі біженці з Поволжжя. Восени 1921 року жителі Черкаського повіту розмістили в себе 2690 чоловік, які прибули з Поволжжя, а також надали притулок 1216 дітям.

Посівні площі в регіоні скоротилися на 30 відсотків, а в Черкаському повіті, на 40 – 50 відсотків. Податки забирали до 70 відсотків валового збору зерна. Через низьку купівельну спроможність населення порівняно з речами першої необхідності знецінилась сільськогосподарська продукція. ...Тому селяни намагалися нічого не продавати і не купляти на ринку,” – так висвітлює початок непу на Черкащині у своєму виданні “Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності)” краєзнавець В. Мельниченко [6, С.157-158]. Проаналізувавши великий масив джерельної бази та дані



архівів, автор подає історичні передумови і в цілому так характеризує ситуацію у селах Черкащини: “Започаткована в роки війни політика „воєнного комунізму” з її продрозкладкою з кожним днем ускладнювала ситуацію на селі. З метою її стабілізації у березні 1921 року X з’їзд РКП (б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком, який приблизно на 30 відсотків був меншим за продрозкладку. На подолання кризового стану була спрямована нова економічна політика (НЕП). Відмова влади від практики реквізицій під час хлібозаготівель і свобода торгівлі пробуджували зацікавленість селянина в ефективнішому веденні господарства [6, С.158].

В селах виникають різні, ще не примусові форми колективного господарювання – товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи), артіль, кооперативи. В 1922 році в Тальному на зборах незаможних селян було утворено артіль “Вулик і бджола”, яку очолив Ф. І. Дубковецький – в майбутньому відомий організатор сільськогосподарського виробництва... У березні наступного року в Тальному виникла ще одна артіль – “Орач”, згодом в Шаулисі – “Плуг”, в Онопріївці – “Життя”. В Моринцях (нині – Звенигородський район) ще у 1921 році утворилися дві сільськогосподарські артілі ім. Шевченка та „Надія”, наступного року – ще п’ять: “Боротьба”, Воля”, “Серп”, “Дружба”, “Жовтень”, в Червоній Слободі (нині – Черкаський район) – “Муравище” [6, С.158].

У 1925 році в Черкаській окрузі налічувалося 407 невеликих колективних господарств, а в Уманській – 268. На селі з’являється техніка. Якщо в господарствах Уманської округи у 1923 році було лише 5 тракторів, то у 1926 році – вже 110 (з них 88 – системи “Фордзон”). На 1925 рік на Черкащині були відновлені довоєнні посівні площі, а урожайність перевищила довоєнний рівень. В Уманській окрузі врожайність жита з 86,3 пуда з гектара у 1913 році зросла до 93,6 пуда з гектара у 1925 році. Зросло й поголів’я великої рогатої худоби. В Золотоніській окрузі, зокрема, воно у 1923 – 1925 рр. зросло на 29,4 відсотка. В селах виникають кредитні товариства [6, С.158].

А ось так характеризує аграрні трансформації 1920-х рр. у селі Мокра Калигірка, що на Катеринопільщині, краєзнавиця Л. Дідук. “Завдяки НЕПу швидко міцніли селянські господарства, розвивалося ремісництво... У період НЕПу в містечку (так називали і центр Мокрої Калигірки) було багато магазинів, що належали євреям... Залучення селян до колективних господарств здійснювалося примусово. Здебільшого це відбувалося на загальних зборах, без урахування думки членів сільської громади, під загрозою розкуркулення... Після утворення колгоспів життя в селі стало важке: люди бідували, в господарствах не залишалося коней, було зовсім мало корів” [7, С.20].

У 1993 р. в м. Кам’янка побачила світ книга краєзнавця К. Гудзенка, в якій автор на конкретних фактах розкрив людські втрати, яких зазнали



населені пункти Кам'янського району під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Є у виданні і цікаві матеріали про непівський період та голод 1921 – 1923 рр.: “Моєму поколінню (і мені особисто за вісімдесят років життя) довелося пережити страхотливі сторінки нашої історії – голодні 1922, 1933 і 1947 роки. В 1922 році я чудом вижив, а батько, два брати і тітка померли. Ось чому саме слово “голод” закарбувалося у моїй пам’яті назавжди і приносило нестерпний біль, як пекуча рана на живому тілі” [8, С.3].

“Умирили на Україні люди не лише від голоду, а також від таких інфекційних хвороб, як тиф, холера, дизентерія, туберкульоз та інші. Хвороби нападали безжалісно, в першу чергу, на тих людей, які були виснажені через страхотливий голод. Мені дев’ятилітньому хлопчині довелося дуже страждати від голоду ранньої весни 1922 року. Я пригадую, як батько ще з осені 1921 року переміряв відром усяке зерно. Почали економно витрачати, пекли хліб з несіяного борошна. До жита домішували ячмінь і просо, мололи у вітряку. Думали і розраховували дожити до нового врожаю. Сім’я наша тоді була велика, складалася з дев’яти душ.

Восени 1921 року по селу їздили військові і цивільні підводи, в людей забирали зерно. Хто відмовлявся віддавати продподаток, забирали насильно. Забрали і нас майже все зерно. Лишили лише просо і гречку. Весною посіяли ярый клин лише просом і гречкою. В оселі не лишилось ніякого зерна. Настав страшний голод. Їли буряки і дрібну картоплю... Про трагедію в нашій сім’ї дізнався добрий приятель батьків із села Маслово Златопільської волості, не пригадую його. Він привіз нам пшона, проса, картоплі. Так наша сім’я дотягнула до врожаю... Мені запам’яталася така страхотлива картина. Ранньої весни 1922 року, як казали тоді, двері не закривались через людей, що ходили по селі просити милостиню. Було зайдуть до хати люди різного віку і статі, обірвані, пухлі, на ногах порване взуття, а деякі ходили босі, хоч на дворі було холодно. Коли мати запитувала: “Звідки ви люди?”. Від них можна було чути: “Ми з Катеринослава”, а інші – “Ми – з Єлисаветграда”. Ходили просили люди з навколишніх сіл – Вербівки, Телепиного, Оситняжки та інших” [8, С.130-131].

Записуючи свідчення про Голодомор 1932–1933 років, К. Гудзенко зі слів очевидців фіксував і відомості про непівський період історії сіл Черкаського краю. Так, наприклад, Олександр Барановський, 1910 р.н., засвідчив таке: “Великого горя приніс людям і голод 1922 року. Він багато людей забрав на той світ через неврожай, епідемії, та багато тоді з села хліба забрали під силою, тобто конфіскували. Тоді багато людей вимерло з голоду, особливо в містах. Одні люди ходили просили їжі, другі міняли всяке домашнє барахло на хліб. А скільки людей померло на дорогах, не добравшись до села...” [8, С. 116]. Марсиліан Малиновський, 1912 р. н., таке надиктував К. Гудзенку: “Я добре пам’ятаю голодну весну 1922 року. До нас привозили



голодних дітей з півдня України і розселяли по дворах. Ми цих діток спасали від голодної смерті” [8, С.124]. Іван Дорошенко, 1919 р.н., з с. Велика Севастьянівка Христинівського району Черкаської області, який у 1988 р. проживав у Кам’янці, засвідчив наступне: “Наша сім’я в 1933 р. дуже голодувала. У нас не було ніяких їстівних запасів і не було корови, бо сім’я з 1928 року була в комуні” [8, С. 106].

У 2023 р. побачило світ історико-краєзнавче видання К. Шумейко “Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогоднішня”. Краєзнавиця зафіксувала факти і коментарі земляків щодо аграрних трансформацій у її рідному селі Папужинці, яке нині відноситься до Тальнівської територіальної громади Звенигородського району Черкаської області у роки непу.

На початку 20-х рр. ХХ ст. “органами радянської влади на селі, створювалися низові первинні організації – комнезами з числа прокомуністично налаштованих селян та «сільського пролетаріату». До 1925 року вони виконували адміністративні функції: допомагали у боротьбі з загонами отаманів-залишенців, вилучали у заможних селян залишки землі, проводили серед селян земельну, продовольчу і податкову політику... Комнезамом у селі проводився перерозподіл землі. Її виділяли безземельним папужанам. Для багатьох селян це було свято. 25 червня 1920 року у селі Шаулисі відбувся з’їзд селян, на якому затверджено проведення аграрної реформи у волості, до якої на той час входили Папужинці. У 1920 році в Україні розпочався стихійний некоординований опір владі більшовиків. Соціальною базою повстанців було село. Розрізнені загони повстанців у середовищі селян отримували моральну підтримку, з села надходило поповнення особового складу та матеріальне забезпечення повстанських загонів... У с. Папужинцях Шаулиської волості отаманом був Іван Левкович Івченко...” [9, С.77-78].

Відносний спокій у селі тривав недовго. Посуха, сім років виснажливих воєнних дій, повоєнна розруха, згубна політика комуністичної партії щодо «викачування» хліба із села призвели до того, що розпочалося нове лихо – голод 1921-1923 років. Під тиском влади зібраний врожай потрібно було здати державі. Ситуація усублювалася епідемією тифу, яка не мала кордонів. Тоді через майже повну відсутність лікування хвороба практично косила людей. Щоб забезпечити продовольством армію, міста, робітників фабрик і заводів, партійно-державний апарат в селах, проводилася хлібозаготовча політика, яка отримала назву «продрозкладка». Методи були жорстокими та репресивними. Армію почали використовувати для «хлібозаготівлі» та для придушення селянських повстань. За виконання завдання з хлібоздачі в селі відповідала сільська громада. Комуністів і низку безпартійних робітників мобілізували у



хлібозаготівельні загони, які контролювали виконання плану хлібозаготівлі. В заміні на вилучене у селян продовольство держава зобов'язувалася безкоштовно надавати вироблену продукцію. Однак до села вона практично не доходила". [9, С. 80].

Авторка зазначає, що 1927 р. в Папужинцях було утворено два товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ), які діяли на типових засадах розподілу прибутків між членами відповідно до кількості переданої землі, вкладеної праці та засобів виробництва, інколи – з урахуванням кількості членів родини. Умови праці і принципи розподілу спільної продукції визначали загальні збори товариств. Проте вже у листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) прийняв рішення про примусову колективізацію в Україні, яка передбачала не тільки об'єднання селян у колгоспи, а й ліквідацію хазяйновитих заможних господарів, тому важким тягарем лягла на плечі селян. У с. Папужинці на виконання чергової вказівки ЦК ВКП(б) було запроваджено систему заходів хлібозаготівлі для посівної кампанії, створено "Комісію сприяння хлібозаготівлям" [9, С. 83].

Родзинкою видання К. Шумейко є цитування на його сторінках унікального щоденника жителя с. Папужинці Григорія Славного, написаного ним у період з 1929 по 1941 рр., який все життя переховував свої нотатки на горищі власного будинку. Тут – і сторінки історії, і реальність колективізації, і трагізм Голодомору 1932–1933 рр. Ось що засвідчив автор щоденника 30 березня 1929 року: "... Викачують хліб на посів. Це шукають, у кого є трохи хліба, забирають, будуть давати бідним сіяти. Влада заставляє заможних цей хліб вишукувати" [9, С. 83].

К. Шумейко також характеризує сільських активістів, методи та інструменти більшовицького впливу на аграрні трансформації на селі. "До вступу у ТСОЗ селян всіляко агітували і заохочували. Активісти району, села – комсомольці, члени компартії повели рішучу боротьбу за зміцнення колективізації села. Органом районного комітету партії і райвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів з 9 жовтня 1930 року стала газета "За суцільну колективізацію". На агітаційних дошках висіли плакати: "Колгосп – єдиний шлях до заможного життя", "Куркуль – запеклий ворог селянина-трудівника" До колгоспу насамперед вступали ті селяни, які нічого не мали. Незаможних селян було чимало, і їм не було чого втрачати. Вони не мали перспективи поодиночки вирватися із бідності, тому з радістю йшли на об'єднання нажитого потом і кров'ю чужого багатства. Ці верстви папужан стали саме тією соціальною силою, яка активно виступила як за суцільну колективізацію, так і за ліквідацію заможних односельчан. Саме вони управляли колгоспним майном, відібраним у папужан, яких влада записала до куркулів. П. Я. Березюк згадував, що дуже активною в той час була Поліна



Андріївна Борисенко. Очевидно щоб залякати людей і примусити всіх вступати до колгоспу завжди носила при собі наган... Погрожували виселенням. Перед селянами постав вибір: записуватись у колгосп або бути “розкуркуленими” [9, С. 83-84].

“Власне, “куркулі” з’явилися напередодні колективізації, в часи НЕПу (нова економічна політика). Це був період розквіту села й приватної власності в ньому. Тоді відкривалися приватні млини, олійниці, крупорушки, валяльні цехи тощо. Селяни масово купували сівалки, жатки, молотарки, віялки, жатки, молотарки, віялки, плуги, культиватори, борони й інший інвентар. Звісна річ, новаторами в цій справі були здібні й трудолюбиві хлібороби – сільські дядьки з мозолястими руками, які й не хотіли йти в колгоспи. Ось тоді їм і причепили ярлик – куркуль. Однак часто це слово ліпили й до незаможних селян. Не так важливо було, чи ти бідний, чи багатий. Не йдеш у колгосп, – значить, куркуль” [10, С. 233]. Такий висновок робить краєзнавець І. Нерубайський у своєму ґрунтовному виданні, присвяченому історії села Глибочок, що на Тальнівщині.

Про боротьбу селян Черкащини з більшовиками у 1918 – 1921 рр. та перші роки непу черпаємо відомості з книги краєзнавця О. Вдовиченка “Село на нашій Україні: коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею” [11]. “Розпочаті в 1918 – 1919 рр. спроби більшовиків реорганізувати в Україні сільськогосподарське життя, впроваджуючи тоталітарні принципи управління, призвели до масового протесту і повстань... Для послаблення селянських виступів в Україні більшовики вдалися до нової економічної політики, широко застосовували інститут заложників і відповідачів, оголосили повстанцям амністію. Однак збройна боротьба селян України продовжувалась до 1923 р., коли радянська влада в основному завершила перерозподіл земельних ресурсів. Разом з тим значна частина селян була виснажена боротьбою, інші зневірилися у можливості ліквідації в Україні влади більшовиків. Проте ідея визволення України не полишала свідомості значної частини українських селян” [11, С.29-30].

Вивчивши реальну картину аграрної радянської політики в роки непу в селі Криві Коліна, що на Тальнівщині, краєзнавці В. Мовчан, І. Нерубайський та І. Олійник констатували: “Як розповідали люди старшого покоління, в тому числі й наші батьки, від часу встановлення радянської влади ото тільки й пожили в роки НЕП – з 1923 по 28-й рік. Селяни господарювали на своїй землі” [12, С.175].

А ось так подає пояснення про реалії життя на селі у другій половині 1920-х років краєзнавець В. Щербатюк у книзі “Історія регіонів України: Лисянщина”: “Наприкінці 1920-х років партія більшовиків відчула себе в Україні вже настільки впевнено, що готова була перейти до реалізації своїх



планів в галузі економіки і політики: індустріалізація, колективізація, централізація влади. Плани розвитку промисловості опиралися на можливість закупки державою у селян хліба за дешевими цінами і продажу значної її кількості за кордон, а виручені кошти використовувати для фінансування індустріалізації. Проте селяни відмовилися продавати хліб за ціною значно нижчою від ринкової. Це призвело до кризи хлібозаготівель 1927–1928 рр. В такій ситуації Й. Джугашвілі (Сталін) на листопадовому 1929 р. пленумі ЦК ВКП (б) офіційно оголосив курс на “суцільну колективізацію”, в результаті якої передбачався повний контроль над зерновими ресурсами України через колективні господарства. Однак більшовики розуміли, що найбільший опір колективізації чинитимуть заможні верстви сільського населення” [13, С.176-177]. На Лисянщині, за даними на 1930 р., до колгоспів увійшло 5107 селянських господарств, що становило 37,2% від їх загальної кількості [14, С.114]. У виданні “Край козацький. Довідник з історії Лисянщини”, де керівником авторського колективу є цей же дослідник, розміщена унікальна світлина 1925 року, підписана так: “Молотьба пшениці у заможного селянина П. Совенка. З початком колективізації таких селян оголосили куркулями, реманент конфісковували і передавали до новостворених колгоспів” [14, 115].

Про початок великих соціально-економічних змін у місті й на селі наприкінці 20-х рр. минулого століття ст. веде мову краєзнавець В. Шевчук. Нова економічна політика скасовувалась, почалась ліквідація приватного підприємництва і встановлення повного державного контролю над економічним життям країни. На селі з осені 1929 р. почали примусово створювати колективні господарства. У Лебедині це відбувалось так: “Людей зігнали в клуб при цукровому заводі і агітували, щоб вони писали заяви про вступ в колективне господарство. Біля дверей стояла охорона з мисливськими рушницями, яка відпускала додому лише тих, хто написав заяви. А хто відмовлявся це зробити, то голодний ночував у клубі і на другий день знову уповноваженими велась агітація за вступ у колгосп””, – наголошує автор, аналізуючи події в селі 20-х рр. ХХ ст. на Шполянщині Черкаської області [15, С.114].

“В ході колективізації на Чигиринщині виконувались майже всі розпорядження, які надходили з центральних органів влади на місця. Проте у деяких місцях фіксуються випадки відвертих перекручень директив партії в справі колективізації, про що в таємних зведеннях подавалось в ЦК КП(б)У. Найбільш яскраво ці факти виявились в окремих селах кол. Медведівського району. Наприклад, представник Чигиринського РВК (до якого був приєднаний Медведівський район) Понисько в Мельничанській сільській раді заявляв: “Ми вважаємо за куркулів усіх тих, що мають на сьогодні власність””, – про це йдеться у навчальному посібнику краєзнавця В. Лазуренка “Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення)” [16, С.240]. Досить



цікавий документ щодо розкуркулення в Чигирині вдалось розшукати автору у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві. “В селі Чигирині Чигиринського району, що на Шевченківщині, сільрада, аби куркулі не встигли переховати майна, розкуркулення проводила вночі. Майно передано до РВК. На загальних зборах селяни кричали: “Ми їм (“куркулям”) не давали, ми й не будемо в них відбирати і не будемо їх виселяти”. З 200 присутніх на зборах селян за розкуркулення голосувало лише 7 чоловік”. Як бачимо, досить складно, і в той же час трагічно проходила більшовицька модель колективізації на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні” [16, С. 240].

Краєзнавиця О. Мінська у статті “Нотатки до колективізації 1928–1932 рр. у Шевченківській окрузі” подає досить цікаві факти щодо “куркулів” III-ї категорії та “експертників” с. Суботів, долю яких понівечила колективізація. “Куркулі-експертники” – працюючі українські селяни, які здобули певних статків наполегливою працею впродовж 1923–1927 рр., але яких із 1928 року обклали такими непосильними податками (“планами”), що виконати їх, як би тяжко вони не працювали, не було ніякої змоги. “Експертами” у визначенні розміру податку виступали зазвичай представники сільської влади. За несплату податків “куркулів-експертників”, яких ще називали “плановиками”, штрафували і “розкуркулювали”, заносючи до будь-якої “категорії”. Чітких кордонів визначень між категоріями “куркулів” не існувало, що спричинило величезні зловживання влади, неймовірну сваволю в ставленні перш за все до тих селян, які грамотно вели своє господарство, – зазначає О. Мінська [17, С. 86], наводячи прізвища і статки “куркулів” III-ї категорії та “експертників” с. Суботів, виселених постановою президії Шевченківського окрвиконкому від 24 березня 1930 р. за межі сіл Чигиринського району. Висновки місцевих більшовиків на кшталт “Вороже ставиться до колективізації”, “Вороже ставиться до Радвлади” були в ті часи достатніми для експропріації землі, знарядь праці, майна. Дослідниця резюмує, що з метою тиску на людей активісти навіть приписували селянам майно, якого у них ніколи не було [17, С. 87].

Аби уникнути розкуркулення, заможні селяни “добровільно” змушені були передавати нажите тяжкою працею добро в колгоспи. Такий висновок робить у своїй книзі “Боровиця” краєзнавець О. Солодар. “За родинними переказами Катерина Іванівна Колосенко... розповідала: “Мої бабуся і дідусь по материнській лінії... жителі с. Боровиця мали 8 дітей... Велика сім'я. Мали самі про себе дбати, тому обробляли свої земельні ділянки, мали худобу, сільгоспінвентар. А також сім'я мала 2 млини, олійницю, крупорушку, для обробки конопель драчку і др. В колективізацію, щоб не виселили із села, добровільно здали в колгосп “Комінтерн” один млин, олійницю, крупорушку,



сільгоспінвентар, коні, воли, корову. Бабусина сестра Олита Захарченко з сім'єю була вислана із села за непокору властям – вони не хотіли добровільно здати в колгосп своє збіжжя. Родину діда по батьковій лінії Ратушного Платона розкуркулили “із-за того, що дід їздив в Америку на заробітки” – “у сім'ї забрали все (худобу, реманент), тому сім'я важко пережила ті часи”. Аби не бути розкуркуленими, брати Григорій і Степан Притула передали млин у власність колгоспу. І тільки завдяки тому, що прадід був мірошник, в голодовку вижила моя бабуся” [18, С.129-130]. Так, на сув'язі родинних історій простежуємо причинно-наслідковий зв'язок аграрних і суспільно-політичних трансформацій із наступними трагедіями голодомору в Україні.

Дослідивши історію с. Паланка Уманського району Черкаської області, краєзнавець Л. Панченко пише: “... незважаючи на значну політичну агітацію, а згодом і політичний тиск, більш заможні селяни не прагнули вступати в колгоспи, не хотіли усупільнювати свою худобу, землю, знаряддя обробітку землі, які вони придбали наполегливою працею всіх працездатних членів сім'ї. Місцеві активісти під тиском “згори” все робили для того, щоб селянин-власник “добровільно” вступив у колгосп, написавши заяву і передавши йому землю, худобу, сільськогосподарський реманент” [19, С. 55].

Краєзнавиця М. Приліпко у історико-документальному дослідженні Чорнобаївщини констатує: “Колгоспи створювалися, але протидія насильницькій колективізації наростала насамперед з боку заможних селян, які отримали назву “куркулі”... Соціальні протиріччя на селі не вщухали, а ще більше загострювались. Появилися перші жертви політики розкуркулення. 15 червня 1929 р. заарештовано в Малій Бурімці 8 селян-одноосібників. Трьох з них ... окружний суд засудив до розстрілу” [20, С. 320-321].

На завершення наведемо цікавий факт із історії непівського села на Черкащині, який ми почерпнули з книги краєзнавців Г. Голиша, А. Воропая Л. Лисиці, присвяченої історії с. Деньги Золотоніського району Черкаської області. “У непівський період виділялося своєю успішністю господарство Юрія Сергійовича Шелухіна, який став відомим насамперед як пасічник-новатор. Його величезна пасіка в кількисот вуликів перетворилася на справжню школу передового досвіду. Деньгівський пасічник успішно застосував прогресивний на той час метод Лайянса і пішов далі... При цьому Ю. Шелухін новаторськи вдосконалив структуру вулика, запропонував оригінальні технології догляду за бджолами і медозбору. Його досвід уважно вивчав відомий дослідник бджолярства, автор хрестоматійної книги «Методи бджолознавства» Всеволод Юлійович Шимановський (1866–1934). Деньгівському бджоляру він присвятив великий сюжет під назвою «Господарство Ю. С. Шелухіна» [21, С. 96].



Слід зазначити, що в умовах української радянської дійсності, особливо другої половини 1920-х рр., політика держави стосовно селянства означала посилення його експлуатації через форсування темпів індустріалізації, що призвело до негативних наслідків у забезпеченні населення продовольством, до катастрофічної руйнації як сільського господарства у цілому, так й умов життя десятків мільйонів українських селян. Унаслідок експериментів владної верхівки саме їх існування опинилося спочатку в лещатах господарської кризи, а потім і Голодомору 1932–1933 рр. [2, С.118].

Висновки. Отже, аналізуючи краєзнавчий доробок дослідників, які у своїх роботах звертались до висвітлення теми аграрних радянських трансформацій в українському селі в роки непу, доходимо наступних висновків. У виданнях, присвячених історії населених пунктів Черкаської області, краєзнавці, практично в усіх без винятку аналізованих нами працях, не оминули тему непу. Досліджені видання дають підстави стверджувати що їх автори системно дотримувалися принципів науковості, історизму, об'єктивності та документальної достовірності. Всі події, які відбувались в селах Черкащини в доколгоспний період, висвітлюються ними, з одного боку, як позитивні для людей працьовитих, натхнених любов'ю до праці на землі, а з іншого – всі одностайні щодо фіксації жорстоких і насильницьких дій радянської влади, спрямованих на заможне селянство задля поширення колективізації, під час перерозподілу власності на селі. Під визначення “куркуль” з небувалою легкістю підпадали всі селяни, незадоволені політикою, здійснюваною міцніючим тоталітарним режимом, з наступними економічними, соціальними утисками та політичними репресіями.

Отже, суспільно-економічні трансформації на селі часів непу, зокрема у Черкаському регіоні, протікали у взаємозв'язку із загальнодержавними процесами в руслі більшовицької аграрної політики часів непу. Вони сприяли як вивільненню підприємницької ініціативи селян і підвищенню їх добробуту, так і обмеженню економічної свободи господарювання, чим підривали продовольчу безпеку селянського господарства, що в кінцевому разі і стало однією з причин національної трагедії – Голодомору 1932–1933 років. Дослідження черкаських краєзнавців стали підґрунтям для написання шкільних посібників з історії рідного краю. Подальші розвідки в цьому напрямі варто спрямовувати на детальне вивчення конкретних аспектів аграрних трансформацій в Україні непівського періоду.

Література:

1. Лазуренко В. М. Особливості політики «червоного бандитизму» щодо заможного селянства України в період непу (на прикладі Полтавської губернії). *Вісімнадцята наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 5 – 27 березня 2007 р.* Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2008. С.105–107.



2. Лазуренко В., Очеретяний В. Селянське зерновиробництво в УСРР у другій половині 1920-х рр.: проблема державного диктату. *Український історичний журнал*. 2022. Число 5. С.112–120.
3. Лазуренко В. М. Заможне (фермерське) селянство України років непу – уособлення кращих традицій господарювання на землі: історія і реальність. *Екологія та освіта: актуальні проблеми збереження та використання природних ресурсів : Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. 15 – 16 жовтня 2009 р.* Черкаси, 2009. С.73–77.
4. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.). Черкаси : ЧДТУ, 2013. 474 с.
5. Лазуренко В. М. Дискусії про визначення об’єктивних параметрів заможного селянського господарства України в добу непу. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. статей. Вип. 14. К. : Інститут історії України НАН України, 2001. С. 287–297.
6. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності) : Черкаси : “Вертикаль”, видавець Кандич С.Г., 2006. 232 с.
7. Дідук Л. Тобі вклоняюся доземно, село моє рідне, моя ти земле. Черкаси: видавець Ольга Вовчок, 2017. 190 с.
8. Гудзенко К. Н. Трагічні голоси. Кам’янка : видавець – редакція газети “Трудова слава”, 1993. 196 с.
9. Шумейко К. В. Немає милішого краю ніж той, де судилось зрости. Папужинці й папужани: історія й сьогодення. Чернігів : ПАТ “ПВК “Десна”, 2023. 704 с.
10. Нерубайський І. А. Глибочок над Гірським Тікичем: Історія українського села на тлі історії України. К. :КВІЦ, 2017. 688 с.
11. Вдовиченко О. Село на нашій Україні: коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею. К. : Синопис, 2009. 116 с.
12. Мовчан В. П., Нерубайський І. А., Олійник В. Й. Криві Коліна: крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь. К.: КВІЦ, 2010. 712 с.
13. Щербатюк В. Історія регіонів України : Лисянщина. К. : Логос, 2002. 428 с.
14. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. К. : Наук. думка, 2004. 408 с.
15. Шевчук В. В. Історія Шполянського краю. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 184 с.
16. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення): навч. посіб. Черкаси : Ваш Дім, 2004. 456 с.
17. Мінська О. І. Нотатки до колективізації 1928–1932 рр. у Шевченківській окрузі. *Чигиринщина в історії України*. Збірник 7: Аграрний розвиток Чигиринщини з найдавніших часів до сьогодення. *Матеріали Сьомої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України»* / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. Черкаси, 2019. С. 79–93.
18. Солодар О. Боровиця. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 480 с.
19. Панченко Л. С. Паланка (історико-краєзнавчий нарис). Умань : Уманське видав.-поліграф. підпр-во, 2003. 338 с.
20. Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення). Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2008. 538 с.
21. Голиш Г., Воропай А., Лисиця Л. Село Деньги в українській історії від давнини до сьогодення: люди і події : історико-краєзнавчий нарис. Черкаси : Вертикаль, 2022. 328 с.



References:

1. Lazurenko, V. M. (2008). "Osoblyvosti polityky «chervonoho bandytyzmu» shchodo zamozhnoho selianstva Ukrainy v period nepu (na prykladi Poltavskoi hubernii) [Peculiarities of the policy of "red banditry" in relation to the wealthy peasantry of Ukraine during the NEP period (on the example of Poltava province)]: *Proceedings of the 18 Scientific sesia of Oseredok NTSh u Cherkasakh*, 5 – 27 mar. 2007, (pp.105-107). Cherkasy: Oseredok NTSh u Cherkasakh [in Ukrainian].
2. Lazurenko, V., & Ocheretianyi, V. (2022). "Selianske zernovyrobnytstvo v USRR u druhi polovyni 1920-kh rr.: problema derzhavnogo dyktatu" [Peasant grain production in the USSR in the second half of the 1920s: the problem of state dictation]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, (pp.112-120) [in Ukrainian].
3. Lazurenko, V. M. (2009). "Zamozhne (fermerske) selianstvo Ukrainy rokiv nepu – uosoblennia krashchykh tradytsii hospodariuvannia na zemli: istoriia i realnist" [The prosperous (farming) peasantry of Ukraine during the 19th century is the personification of the best traditions of hospodariuvannia on land: history and reality]. *Ekolohiia ta osvita : aktualni problemy zberezhenia ta vykorystannia pryrodnykh resursiv : Proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference 15 – 16 oct. 2009*, (pp.73-77). Cherkasy [in Ukrainian].
4. Lazurenko, V. M. (2013). *Ukrainske fermerstvo: zlet i padinnia (1921 – 1929 rr.) [Ukrainian farming: rise and fall (1921-1929)]*. Cherkasy: ChDTU. 474 [in Ukrainian].
5. Lazurenko, V. M. (2001) "Dyskusii pro vyznachennia obiektyvnykh parametriv zamozhnoho selianskoho hospodarstva Ukrainy v dobu nepu" [Discussions about the definition of the objective parameters of a wealthy peasant economy of Ukraine in the era of NEP]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty :Zbirnyk statei*, 14, (pp. 287–297) [in Ukrainian].
6. Melnychenko, V. M. (2006). *Moia Cherkashchyna (istoriia ridnoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti)*: Cherkasy: Vertykal, vyd. Kandych S.H. 232 [in Ukrainian].
7. Diduk, L. (2017). *Tobi vkloniaiusia dozemno, selo moie ridne, moia ty zemle*. Cherkasy: vyd. Olha Vovchok. 190 [in Ukrainian].
8. Hudzenko, K. N. (1993). *Trahichni holosy [Tragic voices]*. Kamianka: vydavets – redaktsiia hazety "Trudova slava". 196 [in Ukrainian].
9. Shumeiko, K. V. (2023). *Nemaie mylishoho kraiu nizh toi, de sudylos zrosty. Papuzhyntsi y papuzhany: istoriia y sohodennia*. Chernihiv: PAT "PVK "Desna". 704 [in Ukrainian].
10. Nerubaiskyi, I. A. (2017). *Hlybochok nad Hirskym Tikychem: Istoriia ukrainskoho sela na tli istorii Ukrainy [Hlybochok over Mountain Tikich: History of the Ukrainian Village Against the History of Ukraine]*. K.: KVITs. 688 [in Ukrainian].
11. Vdovychenko, O. (2009). *Selo na nashii Ukraini: korotka istoriia sela Pohybliak za materialamy ekspozytsii Pohybliatskoho Narodnoho kraieznavchoho muzeiu [A village in our Ukraine: a brief history of the village of Poibliak based on the materials of the exposition of the Poibliatskoho National Museum of Local History]*. K.: Synopsys. 116 [in Ukrainian].
12. Movchan, V. P., Nerubaiskyi, I. A., & Oliinyk, V. Y. (2010). *Kryvi Kolina: kriz terny i roky. V istorii sela – istoriia Ukrainy. Istoryko-kraieznavcha, khudozhno-publitsystychna opovid*. K. : KVITs. 712 [in Ukrainian].
13. Shcherbatiuk, V. (2002). *Istoriia rehioniv Ukrainy: Lysianshchyna [History of regions of Ukraine: Lysianshchyna]*. K.: Lohos. 428 [in Ukrainian].
14. *Krai kozatskyi. Dovidnyk z istorii Lysianshchyny [Cossack land. Directory on the History of Lisianchyny]* (2004). K.: Nauk. dumka. 408 [in Ukrainian].
15. Shevchuk, V. V. (2003). *Istoriia Shpolianskoho kraiu [The history of the Shpolyan region]*. Cherkasy: Vidlunna-Plius. 184 [in Ukrainian].



16. Lazurenko, V. M. (2004). *Istoriia Chyhyrynshchyny (z naidavnishykh chasiv do sohodennia). Navchalnyi posibnyk. [History of Chiirinshchyna (from ancient times to modern times). Tutorial]*. Cherkasy: “Vash Dim”. 456 [in Ukrainian].
17. Minska, O. I. (2019). “Notatky do kolektyvizatsii 1928–1932 rr. u Shevchenkivskii okruzi” [Notes for collectivization of 1928-1932 in the Shevchenkivskiy district]. *Chyhyrynshchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk 7: Ahrarnyi rozvytok Chyhyrynshchyny z naidavnishykh chasiv do sohodennia: Materials of the Seventh Interregional Historical and Local History Conference "Chyhyryn in the History of Ukraine"* (Ed. V. M. Lazurenko), (pp.79-93). Cherkasy [in Ukrainian].
18. Solodar, O. (2023). *Borovytsia*. Cherkasy: vyd. Chabanenko Yu. A. 480 [in Ukrainian].
19. Panchenko, L. S. (2003). *Palanka (istoryko-kraieznavchyi narys) [Palanka (Historical and Local History Essay)]*. Uman: Uman vyd.-polihraf. enterprise. 338 [in Ukrainian].
20. Prylipko, M. V. (2008). *Chornobayivshchyna. Velychna istoriia ridnoho kraiu (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia) [Chornobayivshchyna. The majestic history of the native land (from ancient times to the present)]*. Cherkasy: vyd. Chabanenko Yu. A. 538 [in Ukrainian].
21. Holysh, H., Voropai, A., & Lysytsia L. (2022). *Selo Denhy v ukrainskii istorii vid davnyiny do sohodennia: liudy i podii : istoryko-kraieznavchyi narys [The village of Denngi in Ukrainian history from ancient times to Socialian: People and Events: Historical and Local History Essay]*. Cherkasy: Vertykal. 328 [in Ukrainian].